

UO'K: 32.019.5

JADIDCHILIK HARAKATINING KELIB CHIQISH TARIXI VA TA'LIMOTI**ИСТОРИЯ И УЧЕНИЯ ДВИЖЕНИЯ ДЖАДИД****THE HISTORY AND TEACHINGS OF THE JADID MOVEMENT**

Majidova Dilbar Qodirjonovna
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada Jadidchilik harakatining kelib chiqish tarixi, uning faoliyati va faoliyat bosqichlari tadqiq etilgan. Jadidchilik dastlab 19-asrning 80-yillarida Qrimda Ismoilbek Gasprinskiy rahbarligida qrimtatarlar o'rtasida vujudga kelganligi va Jadidchilik harakati namoyandalari ko'pincha o'zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgani tahlil etilgan. Ma'rifatparvarlar ma'naviy merosidagi shaxs ma'naviy fazilatlari: insonparvarlik, vatanparvarlik, sabr, shukronalik tuyg'usi va uning inson hayotida tutgan o'rni, bugungi hayotimizdagi islohotlar, yangilanishlar haqida fikr yuritilgan.

Аннотация

This article examines the history of the emergence of the Jadid movement, its activities, and the stages of its development. The Jadid movement originated in the 1880s in Crimea under the leadership of Ismailbek Gasprinskiy among the Crimean Tatars, and it is analyzed how the representatives of the Jadid movement often referred to themselves as progressives, later known as Jadids. The article discusses the moral qualities of the figures in the Enlightenment movement, such as humanitarianism, patriotism, patience, gratitude, and their significance in human life, as well as the reforms and innovations in our contemporary life.

Abstarct

В данной статье рассматривается история возникновения движения Джадид, его деятельность и этапы развития. Движение Джадид возникло в 1880-х годах в Крыму под руководством Исмаилбека Гаспринского среди крымских татар, и анализируется, как представители движения Джадид часто называли себя прогрессивными, а позже стали известны как джадиды. В статье обсуждаются моральные качества деятелей просветительского движения, такие как гуманизм, патриотизм, терпение, благодарность и их значение в жизни человека, а также реформы и новшества в нашей современной жизни.

Kalit so'zlar: *Jadid, Jadidchilik, Shukronalik, insonparvarlik, vatanparvarlik, Nodir voqealar, sabr, istiqlol, tinchlik.*

Ключевые слова: *Джадид, джадидизм, благодарность, гуманизм, патриотизм, значимые события, терпение, независимость, мир.*

Key words: *Jadid, Jadidism, gratitude, humanitarianism, patriotism, notable events, patience, independence, peace.*

KIRISH

O'zbekiston milliy mustaqilligi tufayli jadidizm madaniyatining mohiyati va mazmunini haqiqiy ilmiy tadqiq etish uchun imkoniyatlar yaratildi. Jadidizm madaniyati o'zbek xalqi madaniy hayotining tarkibiy qismi, ulkan meros sifatida yuqori bahoga sazovordir.

Jadidizm madaniyatning Turkistonda keng tarqalishida Qrim tatar islohotchisi Ismoil Gaspirali, Qozon Universiteti professori Ahmad Zakiy (1890-1970) larning alohida o'rni bor. I.Gaspirali "Jadidi usul" maktabini ochish, milliy til va madaniyatni rivojlantirishga da'vat etadigan g'oyalarni ilgari surgan, maorifni zamonaviy tizimi asosida taraqqiyotga erishish mumkinligini isbotlab bergan bo'lsa, A.Zakiy milliy tarixni o'rganishda sulolaviy yondashuvlar asosida emas, balki turkiy doiralarni etnik tadqiq etishni taklif etadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Jadidchilik – XIX asr oxiri XX-asr boshida Turkiston, Kavkaz, Qrim, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy harakat. Jadidchilik dastlab XIX asrning 80-yillarida Qrimda vujudga keldi. 19-asrning 90 - yillaridan O'rta Osiyoda tarqaldi.

Jadidchilik avvaliga madaniyat sohasidagi harakat sifatida faoliyat yuritgan. Bu oqim vakillari taraqqiyot uchun kurashish, turkiy tillarni rivojlantirish, shu tillardagi adabiyotni boyitish, dunyoviy ilmlarni o'rganish, fan yutuqlaridan foydalanish hamda ayollar va erkaklar tengligi uchun kurashishga chaqirishgan. Keyinchalik jadidchilar panturkizm g'oyalarini targ'ib qilishgan.

Sovet davrida yozilgan adabiyotlarda jadidchilikka “burjua-liberal, millatchilik harakati” deb ta'rif berilgan. Bu davrda asosan tanqid qilingan jadidchilik namoyandalari nomi SSRI parchalanib ketganidan keyin qayta tiklandi. Jadidchilik dastlab 19-asrning 80-yillarida Qrimda Ismoilbek Gasprinskiy rahbarligida qrimtatarlar o'rtasida vujudga keldi. Jadidchilik harakati namoyandalari ko'pincha o'zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgan. O'sha davrning ilg'or taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini his etib, jamiyatni isloh qilish zaruriyatini tushunib yetgandilar. Jadidchilik mohiyat e'tibori bilan avvalo siyosiy harakat edi. Uning shakllanish va mag'lubiyatga uchrash davrlari bo'lib, ularni shartli ravishda to'rtga bo'lish mumkin. Turkiston, Buxoro va Xiva hududida bu davrlar 1895-1905; 1906-1916; 1917-1920; 1921- 1929-yillarni o'z ichiga oladi.

Birinchi davrda Turkistonda podsho Rossiyasining mustahkam o'rnashib olishi kuzatiladi. U o'z siyosiy agentlari (vakillari) yordamida mahalliy xon va amir vakolatlarini cheklabgina qolmay, ularni qo'g'irchoqqa aylantirib, rus va g'arb sarmoyadorlarining ishlashi va yashashi uchun sharoit yaratadi, turli kompaniyalar, aksiyadorlik jamiyatlari manfaatini ko'zlaydi. Ayni chog'da mahalliy aholining talab va ehtiyojlari nazarga olinmay qo'yildi, diniy e'tiqodlari, urf-odatlar bilan hisoblashmaslik, ularni mensimaslik kuchaydi. Hayotiy, ilmiy saviyasi yuqori bo'lgan qozilar tajribasiz kishilar bilan almashtirildi, poraxo'rlik, ijtimoiy-siyosiy adolatsizlik avj oldi. Madrasa va maktablar faoliyatini cheklash, mahalliy joy nomlarini ruscha atamalar bilan almashtirish, hatto mahkama jarayonida qozilar bo'yniga xoch taqtirishgacha borildi. O'sha davr ahvolini Muhammadali xalfa Sobir o'g'li (Dukchi eshon) xalqqa qarata o'z “Xitobnoma”si (1898)da yaxshi bayon qilgan.

Millat istiqbolini o'ylovchi taraqqiyparvar kuchlar xalqning deyarli barcha tabaqalari - hunarmand, dehqon, savdogar, mulkdor, ulamolar orasida mavjud edi. Ziyolilar dastlab chorizmga qarshi kurashni xalqni asriy qoloqlikdan uyg'otish - siyosiy-ma'rifiy jabhadan boshlashga qaror qildilar. Jadidchilik harakati ana shunday tarixiy bir sharoitda Turkiston mintaqasida rivojlanish uchun o'ziga qulay zamin topdi.

Jadidlar orasidan yetuk olimlar, sanoat va ziroatchilik sohasining zamonaviy bilimdon mutaxassisleri, madaniyat arboblari yetishib chiqib, yurtni obod va o'z vatanlarini mustaqil ko'rishni orzu qildilar va shu yo'lda kurashdilar. Jadidlarning Turkiston mustaqilligi uchun kurashida asosan quyidagi yo'nalishlar ustuvor edi: yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish; qobiliyatli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish; turli ma'rifiy jamiyatlar va teatr truppalari tuzish; gazeta va jurnallar chop qilish, xalqning ijtimoiy-siyosiy ongini yuksaltirish bilan Turkistonda milliy demokratik davlat qurish. Jadid ziyolilarining kuchli partiyasi tashkil qilingan taqdirdagina bu ishlarni amalga oshirish mumkin edi.

1917-yil jadidchilik harakati o'zining yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Fevral inqilobidan so'ng o'zbek, tatar va qozoqlar birlashishga ahd qiladilar va “Turon” uyushmasi zaminida “Shuroi Islomiya” jamiyati tuzildi (asoschilari Munavvarqori, Abduvohidqori Abduraufqoriyev, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev). 1917-yil 14-martda ish boshlagan bu jamiyat qishloq va shaharlarga targ'ibotchilar yuborib, ozodlik, tenglik haqida tushuntirish olib borish, saylov to'g'risida ma'lumot berish bilan shug'ullandi. Uning dasturini Munavvarqori yozgan edi. Jadidlar joylarda “Shuroi Islomiya” tizimi yaratilishining tashabbuskori bo'ldilar. Turkistonga muxtoriyat maqomini berish harakati Turkiston mustaqilligi uchun kurashga aylandi.

Turkiy xalqlarni birlashtirish g'oyasi kun tartibidan mustahkam o'rin oldi. O'zbek, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, boshqird, tatar, turkman kabi negizi bitta xalqlarni birlashtirish va shu asosda federativ yoki muxtoriyatli davlat qurish masalasi bo'y ko'rsata bordi. Ammo, Munavvarqori so'zi bilan aytganda, ko'pgina kishilar jumhuriyat bilan muxtoriyat o'rtasidagi farqni tushunmagan edi.

ILMIY AXBOROT

Xususan, Turkiston namoyandalari chin ma'nodagi respublikani barpo etish va uning davlat tarkibini tashkil etishga to'liq tayyor bo'lishmagan. Qozoq va boshqird namoyandalari - Mustafo Cho'qay, Zakiy Validiy va boshqalar Peterburg ularga hech qachon mustaqillik ham, muxtoriyat ham bermasligini sezgach, Turkistonga kelib, mahalliy jadidlar bilan birga ish boshladilar.

Toshkentda "Sho'royi Islomiya", "Turon", "Sho'royi Ulamo", "Ittifoqi musulimin", Qo'qonda "G'ayrat", Buxoroda Yosh buxoroliklar, Xivada Yosh xivaliklardan tashqari, Samarqandda "Ittifoq", "Mirvaj ul-islom", "Miftah ulmaorif" kabi tashkilotlar faoliyat ko'rsata boshladi. Bularning ijtimoiy-siyosiy yo'nalishini belgilashda Munavvarqori, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaye, Mahmudxo'ja Behbudiy, Majid Qori Qodiriy, Ashurali Zohiriy, Zakiy Validiy, Mustafo Cho'qay, Fitrat, Fayzulla Xo'jaye, Usmonxo'ja Po'latxo'jaye, Sherali Lapin, Mirkomilboy Mirmo'minboyev, Obidjon Mahmudov, Polvonniyoz hoji Yusupov, Toshpo'latbek Norbo'tabekov va boshqalar faollik ko'rsatdilar.

"Sho'roi Islomiya"ning tashabbusi bilan 1917-yil 16-22-aprel kunlari Butun Turkiston musulmonlarining 1-qurultoyi chaqirildi. Qurultoy ishtirokchilari bir qancha masalalar qatorida Turkiston o'lkasining davlat maqomi masalasini ham muhokama qildilar. 1-qurultoyda Turkiston o'lka musulmonlari Sho'rosi (Kraymussovet) - Milliy markazni tashkil etishga qaror qilindi. Milliy markazga rais bo'lib Mustafo Cho'qay, unga o'rinbosarlar qilib Validiy va Asadullaxo'jaye saylanadi. Bu esa tashkilotlarni birlashtirish bilan birga milliy ozodlik harakatini izga solib, tashkiliy jihatdan markazlashtirar edi.

Milliy markazning 1917-yil 12-iyunda bo'lib o'tgan yig'ilishida barcha jamiyat va uyushmalarning Markaziy musulmon deputatlari Sho'rosiga bo'ysunishi haqida Nizom qabul qilinadi. Markazning maqsadi xalqning eng quyi qatlamlari - mardikor va dehqonlarga to'liq huquq berish va Turkiston musulmonlarini madaniy, ilmiy, iqtisodiy va g'oyaviy tarbiyalash edi.

1917-yil aprel-iyun oylari orasida jadidlar ko'pgina siyosiy masalalarni va ularga o'z munosabatlarini belgilab oldilar. Pirovardida hududiy muxtoriyat uchun siyosiy vaziyat pishib yetilganini anglab yetdilar.

917-yil 1-11-mayda Moskvada bo'lgan Butun Rossiya musulmonlarining 1- qurultoyi bergan turtki natijasida muxtoriyat masalasi yanada jiddiylashdi. 1917-yil 12-14-iyulda Farg'onada bo'lib o'tgan musulmon tashkilotlarining qurultoyida dasturiy masalalar ko'rib chiqildi. Unda "Turk Adami Markaziyat (Federalistlar)" firqasining dasturi (maromnomasi) va 22 moddadan iborat nizomi qabul qilindi.

1917-yil 17-20-sentabrda Toshkentda bo'lib o'tgan Turkiston va Qozog'iston musulmonlarining qurultoyida "Shuroyi Islomiya" va "Sho'royi Ulamo", "Turon" va boshqa siyosiy tashkilotlarni birlashtirish yo'li bilan "Ittifoqi musulimin" siyosiy partiyasini tuzishga kelishildi.

Turkistonni boshqarish shakli to'g'risidagi masala 1917-yil 26-28-noyabrda Qo'qonda bo'lgan Turkiston o'lka musulmonlarining favqulodda 4-qurultoyining diqqat markazida turdi. Muxtoriyat va mustaqillikni e'lon qilish fikrini hamma qo'llab-quvvatladi. Turkiston Muxtoriyati hukumati (raisi - Muhammadjon Tinishboyev, so'ngra Mustafo Cho'qay) tashkil qilindi. Fitrat, Cho'lpon, Hamza singari jadid shoirlar Turkiston Muxtoriyatini alqab, satrlar bitishdi.

Jadidchilik harakatining so'nggi yillari faol siyosiy kurashlar bilan ajralib turmaydi. Bu davrda sovet rejimi turli siyosiy ishlar ("O'n sakkizlar guruhi", "Inog'omovchilik", "Qosimovchilik", "Badriddinovchilik" va boshqa) tuzib, milliy ziyolilarni ommaviy ravishda qatag'on qilishga kirishdi. 1929-yil noyabrda Munavvarqori boshchiligidagi 38 kishining qamoqqa olinishi (keyinchalik ularning soni 87 kishiga yetgan) bilan jadidchilik harakatiga kuchli zarba berildi.

XULOSA

Jadidchilik harakati siyosiy ma'rifatparvarlikdan jadid taraqqiyparvarlar firqasi darajasiga ko'tarila oldi. Bu harakat hamda firqa a'zolari o'z faoliyati va dasturiga ko'ra, sho'ro adabiyotlarida aytilganidek, "bir hovuch boylar manfaatiga xizmat qiluvchi liberal burjuaziya vakillari" emas, balki Turkistonning barcha xalqlari taqdirini o'ylab ish ko'rgan demokratik jarayonning namoyandalari edi.

Turkistonda sovet xrkimiyati zo'ravonlik yo'li bilan o'rnatilgach, jadidlarning bir qismi faol siyosiy xayotdan chetlashib, faqat badiiy ijod bilan shug'ullandi (Abdulvohid Burhonov, Abdulla Avloniy, Sadriddin Ayniy va boshqalar). Ayrim jadidlar sovet idoralari madaniy-ma'rifiy shohobchalarida mehnat qilishdi (Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaye, Munavvarqori, Hamza,

Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev, Toshpo'latbek Norbo'tabekov va boshqalar). Ba'zi jadidlar "mahalliy kommunistlar" sifatida yuqori davlat va hukumat lavozimlarida ishlashni davom ettirdi (Fayzulla Xo'jayev, Abdulqodir Muhiddinov, Nizomiddin Xo'jayev va boshqalar). Ayrim jadidlar bo'lsa, Turkistondagi istiqlolchilik harakati saflariga borib qo'shildi va xorijga muhojirlikka jo'nab ketdi (Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, Sadriddinxon Sharifxo'jayev, Abdulhamid Oripov va boshqalar).

Jadidchilik harakatining barcha taniqli namoyandalari (Sadriddin Ayniydan tashqari) 30-yillarda sovet mustabid rejimi tomonidan amalga oshirilgan qirg'in natijasida halok bo'ldi. Jadidchilik harakatiga sovet davrida "millatchilik", panturkizm, panislamizm tamg'alari bosilib, qoralandi. Jadid adabiyotini o'qish taqiqlandi. Jadid ma'rifatparvarlik madaniyati Turkiston xalqlari ozodligi va mustaqilligi, milliy ravnaqi yo'lidagi muayyan tarixiy bosqich bo'lib, o'zbek madaniyati sahifasidan munosib o'rin oladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. "Jadidizm". Ensiklopedik lug'at. 1. Toshkent: O'zbek sovet ensiklopediyasi bosh redaksiyasi. 1988. p. 271.
2. "Jadidizm". O'zbek sovet ensiklopediyasi. 4. Toshkent: O'zbek sovet ensiklopediyasi bosh redaksiyasi. 1973. 278-279 b.
3. Ziyoy Sayd, O'zbek vaqtli matbuotiga oid materiallar (1870-1927), Toshkent, 1927. –b. 76.
4. Revolyusiya v Sredney Azii glazami musulmanskix bolshevikov, Oksford, 1985. –b. 66.
5. Mustaf Cho'qay o'g'li, Istiqlol jallodlari, Toshkent, 1992. –b. 92.
6. Validiy, Bo'linganni bo'ri yer (Xotiralar), Toshkent, 1997. –b. 112.
7. Jurakulovich, S. J. (2023). Philosophical Views of Sages on Human Values and Glorifying Him. Theory and analytical aspects of recent research, 2(16), 229-238.
8. Programmie dokumenti musulmanskix politicheskix partiy (1917-1920), Oksford, 1985. –b. 25.
9. Shodiyev, J. J. (2023). The role of scientific thinking and mental development in improving human development and value. Innovative Development in Educational Activities, 2(9), 251-261.
10. Markaziy Osiyo XX asr boshida: islohotlar, yangilanish, taraqqiyot va mustaqillik uchun kurash, Toshkent, 2001. –b. 86.